

14. Семитко А. П. Правовая культура социалистического общества: сущность, противоречия, прогресс. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1990. -172 с.
15. Скакун О. Ф. Теория государства и права: Учебник. – Х.: Эспада, 2005. – 840 с.
16. Фрейд З. Будущность одной иллюзии / Пер. с нем. Под ред. И. Д. Ерманова. – М. – Л.: Гос. изд-во, 1930. – 59 с.
17. Фридман Л. Введение в американское право. - М.: Прогресс Универс, 1993. – 284с.
18. Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади взаємодії права і культури // Право та культура: теорія і практика / Міжнародна науково-практична конференція. 15 – 16 травня / Гол. ред. Ю. С. Шемшученко. - К.: МП «Леся», 1997. – 287 с.
19. Van Hoeske M., Warrington M. Legal Cultures, Legal Paradigms and Legal Doctrine: Towards a New Model for Comparative Law // International and Comparative Law quarterly. 1998. Vol. 47.

Козакевич Ірина Олегівна,
старший викладач кафедри політології
Міжрегіональної Академії управління персоналом

УДК 242.7:316.37

**ФРАНКФУРТСЬКА ШКОЛА,
ЯК ОДНА З ПРОВІДНИХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТЕЧІЙ ХХ СТ.
(методична розробка лекції)**

Стаття відображає матеріали лекції, підготовленої та прочитаної в Міжрегіональній Академії управління персоналом у межах навчальної дисципліни "Історія політичних вчень".

Ключові слова: Франкфуртська школа, "Критична теорія", М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, неомарксизм.

Статья отображает материалы лекции, подготовленной и прочитанной в Межрегиональной Академии управления персоналом в рамках учебной дисциплины "История политических учений".

Ключевые слова: Франкфуртская школа, "Критическая теория", М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, неомарксизм.

The article shoes the lecture matersals, prepared within the discipline "History of political science".

Keywords: Frankfurt school, the Critical Theory, M. Horkheimer, T. Adorno, G. Marcuze, the Neomarxizm.

Політична наука наприкінці ХХ на початку ХХІ ст. намагається визначити та дослідити культурні, політичні та економічні чинники, що спричиняють негативні прояви глобальних трансформацій, які не обійшли стороною і Україну. Стан сучасного українського суспільства позначений наявністю процесів і явищ, що стають темою численних наукових та політичних дискусій. В свій час вони були предметом дослідження соціальної філософії Франкфуртської школи у 30 – 60-х рр. минулого століття. Серед них деградація свідомості під впливом ЗМІ, тотальність, підкорення особи владному впливу, духовний занепад, аксіологічна криза, уніфікація, одномірність, аполітичність, тотальне економічне координування суспільством, посилення бюрократичного пригнічення та інші, які в ході глобалізації стають реаліями планетарного масштабу. Детально розроблений франкфуртськими філософами понятійно–категоріальний апарат виявляється актуальним для сучасного українського суспільства, оскільки надає змогу докладних як теоретичних, так і

емпіричних досліджень у сучасну добу, саме тому історія становлення та теоретичні підвалини цієї школи являють науковий інтерес в ході вивчення дисципліни "Історія політичних вчень".

Під час розгляду означеної теми слід зосередити увагу студентів на наступних питаннях:

1. Становлення та розвиток Франкфуртської школи як оригінального напрямку соціальних теоретико-прикладних досліджень.

1.1 Заснування та історія Франкфуртської школи.

1.2 Ідейні витоки та теоретичні постулати Франкфуртської школи.

2. Засновники та ідеологи: Франкфуртської школи

2.1 Теодор Адорно.

2.2 Макс Хоркхаймер.

2.3 Герберт Маркузе.

3. Вплив ідей Франкфуртської школи на розвиток філософської та політичної думки ХХ ст.

1. Франкфуртська школа це, в першу чергу, ідейна течія, яка справила помітний вплив на громадську думку та дії багатьох своїх сучасників. Вона справила рішучий вплив на всю сучасну ліворадикальну думку, запропонувала до розгляду ряд тем, що цікавлять прогресивно мислячих людей і сьогодні. Серед них такі теми, як відчуження, тоталітарність, одномірність людини, володарювання технократії, екологічні проблеми і т.д. Вочевидь, що її поява та розвиток були обумовлені тогочасними потребами суспільства і не були випадковими. Виникнення Франкфуртської школи та її погляди стали спробою віднайти вирішення актуальних проблем соціуму.

1.1 Франкфуртська школа бере свій початок в 20-х рр. минулого сторіччя від Інституту соціальних досліджень, який був заснований у 1923 р. і знаходився у Франкфурті-на-Майні (звідси і назва школи). Аналіз ситуації, що склалася у сфері наук про суспільство в першій третині ХХ ст., став відправним пунктом у розробці основних принципів теоретичної діяльності Інституту. Директорами інституту були австро-марксист Карл Грюнберг, Фрідріх Поллок, а потім Макс Хоркхаймер. Саме з приходом останнього до керівництва робота інституту набула особливо важливого напрямку у соціальній критиці. Макс Хоркхаймер, який став директором Інституту в 1931 році, рішуче змінив загальний напрям його роботи й тематику публікацій. Він оголосив його метою розробку "соціальної філософії", доповненої емпіричними дослідженнями. Таким чином, Інститут перейшов до сучасної соціально-філософської проблематики, розпочав комплексні дослідження суспільства. Провідниками в дослідженнях виступали філософи на чолі зі своїм директором, але брали участь також економісти, історики, соціологи, психологи тощо. Така комплексність підкреслено протиставлялася односторонній спеціалізації у вивченні суспільства, характерній для традиційних суспільних наук.

Головними теоретиками Інституту стали, крім Хоркхаймера, Теодор Адорно, який також стояв у витоків Франкфуртської школи, Герберт Маркузе, Фредерік Поллок, Еріх Фромм. Після другої світової війни до них приєдналися Альфред Шміт, Оскар Негт, Юрген Габермас. В 1932 г. при інституті починається видання "Журналу соціальних досліджень". Після приходу до влади нацистів близько 1933 – 1934 років Інститут розміщався в Женеві та Парижі, а в 1935 році був переміщений до Нью-Йорку, після чого з 1941 року розміщався у Каліфорнії. Саме в еміграції, ґрунтуючись на аналізі причин перемоги фашизму в Німеччині, Хоркхаймер, Адорно и Маркузе сформулювали основні положення "критичної теорії". Вплив інституту на інтелектуальне життя Америки виявився величезним. Після повернення у 1949 році дирекції та значної частини співробітників до Франкфурта інститут відновився як німецький дослідницький центр, але в світі він надалі сприймався на рівні наукової школи міжнародного масштабу – Франкфуртської школи. З 1955 року Т. Адорно став співдиректором Інституту разом із М. Хоркхаймером, після смерті якого Франкфуртська школа, як оригінальна та самобутня система філософських поглядів, перестає існувати, хоча Інститут Соціальних досліджень продовжував свою роботу. Протягом першої половини 70-х

років більшість діячів цього інституту вийшла за межі ідейно-теоретичних позицій, окреслених франкфуртцями в 30-40-х роках.

Тож Франкфуртська школа, як науковий напрям з консолідованою програмою й методологією, припинила існування. Однак після цього вона ще тривалий час не втрачала своїх adeptів і послідовників.

1.2 Загальноновизнано, що Франкфуртська школа стала однією з найважливіших течій соціальної філософії ХХ століття, яка оформилася на хвилі розповсюдження соціалістичних і фрейдистських ідей в середовищі західних інтелектуалів. Для соціально-філософських досліджень франкфуртців характерні неомарксистські теми і мотиви. Загалом "неомарксизм" – досить умовний термін, що об'єднує інколи істотно відмінні між собою теоретичні позиції, які започатковувалися в західноєвропейській соціально-філософській думці в 20-ті роки ХХ століття. Спільною для них однак є творча спадщина К.Маркса і Ф.Енгельса як основа для досліджень. Отже, теоретичні джерела франкфуртської школи — марксизм і "лівий" фрейдизм, що набули в Німеччині форми "фрейдомарксизму", а у Франції — сюрреалізму (П. Бретон), а також гегельянство і ідеї, запозичені з ніцшеанства.

У Маркса були взяті категорія відчуження, класова боротьба (де пролетаріат більше не активна сила). Всі суперечності капіталістичного суспільства зводилося до категорії відчуження. Історія капіталістичного суспільства розумілася як фатально необхідний процес прогресуючого божевілля розуму. У Фрейда представники Інституту розглядали ідею людини: структура особи і безсвідоме. Через фрейдизм – виходячи з принципу задоволення – задовольняються всі інстинкти, що приводить до контролю над особою. В боротьбі з природою і соціальним середовищем людина пригнічує інстинкти, керуючись принципом реальності, змінює їх. Тобто принцип задоволення підкоряється принципу реальності, що підпорядковує людину суспільству. Діалектика Гегеля заміняє собою діалектичний матеріалізм. Взятий також закон заперечення заперечення, який трансформований в абсолютне заперечення (негативна діалектика, як назвав її Адорно). Поняття раціональності, запозичене у Вебера, допомагає Маркузе піти від «одновимірності» суспільства і людини і створити нове, нетотожне мислення, і у дусі якого інтерпретується категорія відчуження, до якої зводилися суперечності капіталістичного суспільства. У Канта представники школи взяли на озброєння взяті ідеї критики традиційного мислення.

Таким чином, можна зробити висновок, що ідейний базис філософії франкфуртців склав своєрідний варіант діалектичного фрейдомарксизму із зверненням до раціональної філософії. Представники даної школи вважали, що буржуазне класове суспільство перетворилося на монолітну безкласову тоталітарну Систему, в якій революційна роль перетворення суспільства переходить маргінальним інтелігентам й аутсайдерам. Сучасне суспільство технократичне та існує за рахунок розповсюдження хибної свідомості за допомогою засобів масової інформації, а також популярної культури, і нав'язуваного культу споживання. Методологічними принципами проведення досліджень представниками Франкфуртської школи можна вважати заперечення позитивізму з його розділенням цінностей та фактів; прихильність до ідей гуманізму, звільнення людини від всіх форм експлуатації; акцент на значимість людського начала у соціальних стосунках. Основною тематикою досліджень науковці називають ерозію ідеалів Просвітництва дегуманізуючою технологічною раціональністю, що відбувається у сучасному суспільстві; тоді як основними ідеями Франкфуртської школи вважаються: зображення пізнього капіталізму та соціалізму як різновиду єдиного сучасного індустріального суспільства; заперечення революційної ролі пролетаріату; абсолютизація діалектичної категорії заперечення (негації); критика тоталітаризму та авторитарної особистості тощо. Отже, центр їх філософствування – людина у сучасному тоталітарному суспільстві та виявлення можливостей перетворення західного індустріального суспільства у вільну асоціацію індивідів, де кожний зможе проявити свої можливості для творчості.

Центральне місце в системі ідей соціальної філософії Франкфуртської школи займає так звана "критична теорія суспільства". Поняття "критична теорія" запропонував

Хоркхаймер у 1937 році у статті "Традиційна і критична теорія". Провідною темою статті було осмислення науки XVII-XX століть (класичної науки) з негативно-критичних позицій. Вельми песимістично оцінюється ним класична раціональність взагалі. При цьому увага акцентується на питанні про об'єктивність наукового знання. У процесі розробки даної теорії Хоркхаймер ставив дві основні задачі: відмовитись від ідеалістичного розуміння історії; спільно з теоретиками історичного матеріалізму закінчити розробку концепції про передісторію людства. Критичне ставлення до існуючих наук про суспільство напряду пов'язується франкфуртцями з критикою реалій сучасного "пізньокапіталістичного" чи "індустріального" суспільства, яке найповніше втілило всі негативні тенденції попереднього розвитку людської цивілізації. Ці ідеї в найбільш розгорнутому вигляді представлені у спільній роботі Хоркхаймера і Адорно "Діалектика просвітництва. Філософські фрагменти". Пізніше Маркузе у статті "Філософія і критична теорія" подав критичну теорію як оновлену філософію історії і ввів до обігу термін "критична теорія суспільства", яка набула статусу, так би мовити, візитної картки Франкфуртської школи. В подальшому теоретичні розробки представників школи стали позначатися збиральним терміном "критична соціологія". Виходячи з критики "традиційної теорії" і образу науки, характерного для їхнього часу, і ґрунтуючись на принципах однозначної соціокультурної детермінації теоретичних уявлень, франкфуртці приходять до критики реалій сучасного суспільства. При цьому вони не бачать будь-яких зачатків нового світового порядку в існуючих конкретних соціальних системах. У відповідності до загальних теоретичних положень представників Франкфуртської школи, пошук факторів, використання яких могло б полегшити долю сучасного суспільства, культури, ведеться у сфері суб'єктивності, хоча постійно підкреслюється її соціальна обумовленість. Започаткована франкфуртцями критика класичної науки знайшла своє продовження в постмодернізмі. Починаючи з 70-х років XX століття, постмодерністи, спростовуючи звичний (традиційний) для науки самодостатній епістемологізм, як і франкфуртці, акцентують увагу на соціокультурному статусі наукового знання. Постмодерністи розглядають класичну науку системою цінностей і критикують її як систему відчутно застарілих і сумнівних цінностей.

Автори "критичної теорії суспільства" дають глибокий аналіз багатьом явищам капіталізму, при цьому вказують на вихід з гострих соціальних протиріч, які трапляються на шляху "постіндустріального суспільства". Вони пропонують перш за все соціально-технологічне реформування суспільства, що базується на "інтелектуальній технології", яка представляє собою систему новітніх методів, заснованих на математичній логіці, інформатиці, кібернетиці, ситуаційному аналізі та ін.

2. Для більш повного аналізу теоретичної спадщини Франкфуртської школи необхідно дати коротку характеристику внеску деяких лідерів її думки у сучасну філософію. Найбільш відомим представниками Франкфуртської школи є три автори: Макс Хоркхаймер, Теодор Адорно і Герберт Маркузе. Перебуваючи в еміграції, вчені, беручи до уваги аналіз причин перемоги фашизму в Німеччині, сформулювали основні положення "критичної теорії". Всі вони починали свою наукову кар'єру в Інституті соціальних досліджень. Всі вони є носіями високої філософської культури, характерної для німецьких авторів. На формування та становлення їх поглядів справили суттєвий вплив А. Шопенгауер і Ф. Ніцше, К. Маркс і З. Фрейд, а також екзистенціалізм М. Хайдегера. Центральне місце філософських поглядів вчених займала людина в сучасному тоталітарному суспільстві і пошук можливостей перетворення західного індустріального суспільства на вільну асоціацію індивідів, де кожен зможе проявити свої творчі можливості.

2.1 Макс Хоркхаймер (1895—1973), директор Інституту соціальних досліджень, один із засновників Франкфуртської школи, як системи філософських поглядів, вважав, що головна задача філософії в XX столітті - допомогти людині вистояти під натиском тоталітарних режимів і авторитарних методів тиску на індивіда. Хоркхаймер відслідковує етапи розвитку капіталізму від класичного лібералізму, що базувався на ринковій конкуренції до монополістичного капіталізму, який руйнує ринкову і насаджує тоталітаризм.

Дану тенденцію супроводжує масована експансія бюрократичного апарату в усіх сферах життя. Ірраціональність сучасного світу можна подолати за допомогою критичного мислення, яке можливо сформулювати тільки тоді, коли людина усвідомлює велич діалектики. В основоположній для Франкфуртської школи роботі, написаній Хоркхаймером сумісно з Т. Адорно, «Діалектика Просвітництва» (1947) показано, що діалектика просвітництва є природним принципом панування, якому підкоряється вся природа і який в європейській культурі модифікувався на основі техніки і технології, заснованої на раціональності. Європейська людина копіює природний принцип панування і за допомогою техніки спрямовує його проти самої природи. В цьому і полягає головна вада європейської цивілізації.

2.2 Теодор Адорно (1903—1969) був не тільки яскравим представником франкфуртської школи, але також і відомим естетом, що філософськи аналізував сутність музичних творів. Головну задачу своєї філософії Т. Адорно бачив в тому, щоб навчити заперечувати все логічно закінчене, завершене, традиційне, що, на думку філософа, завжди є «помилковою ідеологією». Концепція "негативної діалектики", головним теоретиком якої є Т. Адорно, була викладена в його праці "Негативна діалектика" (1966). Концепція, запропонована вченим, вважається провідною в філософській системі Франкфуртської школи. Вона покладена в основу всіх основних ідей інших соціально-філософських концепцій. Окрім того, через неї франкфуртці чітко виразили своє ставлення до різноманітних теорій Гегеля, К'єркегора, Ніцше, Хайдегера. Маркса. В основу цієї роботи були покладені лекції, прочитані Адорно в Коллеж де Франс, в яких він знайомив студентів з категоріями суто діалектичними та з категоріями "антидіалектичними". Категорії "тотожність" та "позитивність" - предмет атак Адорно. Саме їх він перш за все називав "антидіалектичними категоріями". Вихідним пунктом побудови "негативної діалектики" стала критика категорії "тотожність". Його не задовільняє гегелівське розуміння тотожності буття та мислення як "примирення протилежностей". Згідно з Адорно, між буттям і мисленням існує різниця, а точніше, "нетотожність". Найвідомішими філософськими працями Адорно є «Діалектика Просвітництва» (1947 р.), яку він написав разом із Максом Хоркхаймером; «Дослідження авторитарної особистості» (1950 р.); «*Minima Moralia*» (1951 р.) і «Негативна діалектика» (1966 р.). У «Діалектиці Просвітництва» Адорно далі розвивав ідеї Вальтера Бен'яміна та Фридриха Полека. Бен'ямін розчарувався в марксистській вірі в історичний прогрес, а Полек запевняв, що втручання в економіку руйнує соціалізм як альтернативу чи то авторитарній, чи то демократичній формі державного капіталізму. Такі думки спонукали Адорно вважати, що панування капіталу пронизує все суспільство. Контроль над масами й маніпуляція ними відбувалися завдяки стандартизованій «індустрії культури», яка заперечує індивідуальність і свободу. У своїх емпіричних творах Адорно сприяв ще й розвиткові уявлення про авторитарну особистість.

2.3 Продовжуючи ці позиції теоретиків франкфуртської школи Герберт Маркузе (1898—1979), видатний популяризатор їх ідей, підкреслює, що сучасна західна культура, з її достоїнствами комфорту, технічної оснащеності, зручності буття і безпеки існування народжує репресивну терпимість всіх членів буржуазного суспільства, їх одновимірність і проінтегрованість у всі суспільні відносини. У роботі «Одновимірна людина» (1964 р.) він показує, як індустріальне суспільство, створюючи високий життєвий рівень, зв'язує руки всіх опозиційних сил. В цьому суспільстві відбувається не тільки техніко-технологічне, але і духовне нівелювання. Влада над природою, раціонально організоване виробництво й управління призводять до того, що виникає суспільство споживачів, а класичні, описані ще К. Марксом взаємовідносини між буржуазією і пролетаріатом, перестають здійснювати революціонізуючий вплив на розвиток людства. Виникає нова соціальна реальність – суспільство споживачів, які стали одновимірними і проінтегрованими в існуючі суспільні відносини. На думку Г. Маркузе, в сучасному суспільстві немає інших суспільних сил, які можуть почати боротьбу проти суспільства, окрім тих, які відчують себе маргіналами. Це – третя сила в сучасній європейській культурі. Ця нова сила – це молодь і люди гетто. Слідом

за Т. Адорно і М. Хоркхаймером, він повторює, що все, існуюче в сучасному західному суспільстві – помилкове і все це необхідно зруйнувати. Таким чином, Г. Маркузе стверджує, що сучасне індустріальне суспільство конформічне. В своїй основі воно складається з маніпуляторів і маніпульованих і в ньому немає сил, що протистоять маніпуляції. Формування стандартних хибних потреб, що прив'язують індивіда до сучасного суспільства робить людей одномірними в діях, вчинках, мисленні. Отже, можна стверджувати, що саме праці названих мислителів склали велику частку дійсно оригінальних ідей Франкфуртської школи як напрямку теоретико–прикладних досліджень.

3. Вплив філософських концепцій, які були розповсюджені у 60-ті рр., залишається не менш помітним і в наступні десятиріч ХХ ст. І хоча, починаючи з 70-х рр. в західних країнах, відбувається зміна політичних орієнтацій, розпадається рух "нових лівих", а натомість розгортається рух "нових правих", що проголосив "відродження європейської культури", основні ідеї і концепції франкфуртської школи зберігаються. Зокрема, започаткована франкфуртцями критика класичної науки знайшла своє продовження в постмодернізмі. Починаючи з 70-х років ХХ століття, постмодерністи, спростовуючи звичний (традиційний) для науки самодостатній епістемологізм, як і франкфуртці, акцентують увагу на соціокультурному статусі наукового знання. Постмодерністи розглядають класичну науку системою цінностей і критикують її як систему відчутно застарілих і сумнівних цінностей.

Франкфуртська школа справила власний вплив на філософію в цілому: була збережена концепція мета-аналізу суспільства через його економічні, політичні та соціальні системи; була представлена концепція соціальної філософії та теорія ролі повсякденної практики шляхом «міксування» філософської та емпіричної проблематики.

Таким чином, в історії філософії, соціології та політології ХХ століття Франкфуртська школа залишила помітний слід, розкривши специфіку європейської раціональності, показавши роль і значення соціальних теорій, пов'язаних з практичними діями людей, підкресливши необхідність вироблення нового філософствування, що поєднує всі методи і способи осмислення світу - наукові, філософські, практичні, естетичні.

Література:

1. Андрущенко Віктор Петрович. Вступ до філософії. Великі філософи: Навч. посіб.. — К.: СПДФЛ Чиженко С.Ю., 2005. — 512с.
2. Бурковський П. Проблема визначення влади у ХХ столітті. Реконструкція відносин панування у критичних концепціях А. Грамші і Франкфуртської школи / П. Бурковський // Людина і політика. — 2003. — №1. — С. 70–83.
3. Воронкова В.Г. Філософія: Навчальний посібник. — К.: ВД «Професіонал» 2004. — 464 с., с. 190-196.
4. Гайда А.В. Негативизм как принцип социологии Франкфуртской школы / А.В. Гайда, В.В. Китаев // Категории диалектики. - Свердловск, 1984. - Вып. 9. - С. 69-77.
5. Зотов А.Ф. Современная западная философия / А.Ф. Зотов ; МГУ им. М.В. Ломоносова. - Изд. 2-е, испр. - М. : Высш. шк., 2005. - 780 с.
6. История социологии в Западной Европе и США. Учеб-ник для вузов. Ответственный редактор — академик РАН Г. В. Осипов. — М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА—ИНФРА • М), 2001. — 576 с.
7. Максудов А.Б. Критическая теория и современность / А.Б. Максудов ; РАН, Урал. отд-ние, Ин-т философии и права. - Екатеринбург, 1998. - 148 с. - Библиогр.: с. 143-148.
8. Современная западная философия : слов. / сост. и отв. ред. Малахов В.С., Филатов В.П. - М. : ТОН-Остожье, 1998. - 542 с.
9. Філософія: Підручник / За заг. ред. Горлача М.І., Кременя В.Г., Рибалка В.В. К.—Харків: Консум, 2000. — 672 с.